

QARAQALPAQ XALQININ MILLIY SAZ ÁSBAPLARI

Saparbaeva Qalziw Dawitbay qızı

Nókis rayonu mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw bólimine qaraslı
26 – sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń Muzıka mádeniyatı pání muǵallımı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23310509>

Annotaciya. *Qaraqalpaq xalqınıń milliy saz ásbapları, mádeniyatı, qaraqalpaq milliy saz ásbaplarınıń ullı alımlar shıǵarmalarında qollanılıwı, alamoynaq duwtarına kim tárepinen naǵıs salıp islegenligi haqqında maǵlıwmatlar berilgen.*

Gilt sózler: *Qobız, duwtar, ud, Genjali usta, Dervish Aliy, Sultan Jalayır.*

NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS OF THE KARAKALPAK PEOPLE

Abstract. *This article provides information on the national musical instruments of the Karakalpak people, their culture, the use of Karakalpak national musical instruments in the works of great scholars, and who created the inlay on the *alamoynaq* dutar.*

Keywords: *Qobyz, dutar, ud, Genjeli usta, Daruishi Ali, Sultan Jalayir.*

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА

Аннотация. *Представлена информация о национальных музыкальных инструментах каракалпакского народа, их культуре, использовании каракалпакских национальных музыкальных инструментов в трудах великих ученых, а также о том, кем был вырезан узор на дутаре аламойнак.*

Ключевые слова: *Кобыз, дутар, уд, мастер Генжали, Дервиш Али, Султан Джалаир.*

Qaraqalpaq xalıq saz ásbapları haqqında sóz ketkende biz álbette qobız hám duwtar saz ásbapları haqqında ayıp ótemiz. Qobız hám duwtar saz ásbapları qaraqalpaq xalqınıń eń áyyemgi hám milliy saz áspabı bolıp neshe jıllardan beri miyras bolıp kiyatırǵan saz ásbaplar bolıp esaplanadı. Áyyemgi waqıtları usı saz ásbaplarısız toy-merekeler ótpegen, házirgi kúnde de bul ásbaplardıń ornı xalqımız arasında joqarı bolıp kelmekte. Maqtanıp ayta alamız házirgi kúnde milliy saz áspabımız bolǵan qobız hám duwtar saz ásbapların dúnya saxnalarında da kórip atırımız hám de óz milliyliğimiz benen dúnya xalıqların tań qaldırıwdı dawam etip atırımız.

Bul saz ásbaplardıń anıq neshinshi jıllardan qollanılǵanı belgisiz álbette biraq bul ásbaplar haqqında bir neshe ańızlar bar. Qaraqalpaq xalqınıń arasında shıǵısı jaǵınan eń góne, eski muzıkalıq ásbaplardıń biri-qobız. Qobız-áspabı qaraqalpaqlardan basqa kópshilik shıǵıs xalıqları-qazaq, qırǵız, ózbek, uyǵır, ulıwma túrk tilles xalıqlardıń kópshiliginde, sonday-aq ukrainlarda (bandur) t.b. xalıqlarda gezlesedi. Qaraqalpaq milliy saz áspabı Qobız. Bul ásbap úlken tariyxqa iye. Qaraqalpaq jırawlarınń shertip atqaratuǵın saz áspabı «Qobız» bolıp, ol eń eski saz áspab.

Qobız áspabı óziniń qurılısı, jırawdıń ayıw texnikası hám de baqsa da kóplegen tariyxıy dereklerge qaraǵanda ol kúta áyyemgi ásbap bolǵanlıǵı málim.

XI ásirdiń ullı ilimpazı Maxmud Qashqariy „Devani luǵatit turk“ kitabında ásbaplardan-Qobız, sıbızǵı, karnay t.b. ásbaplardıń atların jiye tilge aladı.

XVIII ásirde jasaǵan belgili ilimpaz Dervish Áliydiń ayıwına qaraǵanda: „Qobız-kúta jaǵımlı kórkem dawıshlı tar taǵılǵan muzıkalıq áspab. Onıń ayıwına qaraǵanda qobız ullı sazende hám muzıka teoriyasın tereń iyelegen Sultan Jalayır (1356-1374) atlı alım tárepinen soǵılǵan. Qobızdı ol rubabtıń baldaǵın hám onıń pútkil denesin uzaytıw jolı menen islep shıqqan, ol haqqında avtor júdá qızıqlı hám uzaq dawam etken ańız sózlerdi bayan etedi.

Qırğız manasshıları, qazaq jırshıları, ózbek hafızları sıyaqlı qaraqalpaq jırawları da xalıq tárepinen joqarı bahalağan. Qobız áspabı dáwirlerdiń ótiwi menen basqa bir qansha xalıqlarda kem-kemnen qollanıwdan shıǵıp, onıń ornına basqa ásbaplar iyelep alǵan bolıwı múmkin. Al qaraqalpaqlar arasında bolsa qobız elege shekem xalıq turmısında turaqlı orın iyelep kiyatır. Sonlıqta da, biz qobızdı-qaraqalpaq saz ásbaplarınń eń tiykarǵı eski milliy, ásbaplarınń biri sıpatında tanıymız. Haqıyqatında onıń ǵańqıladaǵan sestinde ótmishtegi ata-babalarımızdıń ásirler dawamında basınan keshirgen azap-aqiretleri, ana topıraǵınan ayrılıp, búlginshilikke ushıraǵandaǵı arızıw-ármanları, kúshli keyipleri ushlasıp jatadı. Sonlıqtan „Ómir júgin arqalap, beli búkireygen qobızım”, dep xalqımız oǵan biykarǵa aytpaǵan.

Qobızdıń formasına ser salsaq, ol kútá ápiwayı tárizde qurılǵan bolıp keliwine qaramastan dawıslıq diapazonı jaǵınan keń bolıp, namaları da bir qansha rawajlanǵan bolıp keledi.

Jırawlardıń qobız benen atqaratuǵın arnawlı namaları oǵada kóp bolıp olar ráń báren naǵışlarına iye. Olardan „Ayǵa shap”, „Tolqın”, „Ullı zıban”, „Kelte zıban”, „Ílǵal” hám t.b. namalar menen terme tolǵawlardıń ózleri de bir neshe túrlerge iye. Qobız namalarınń ózine tán stili, dawıslıq koloriti tembri menen kewil tartıp turadı. Sebebi, qobız jup tar taǵılǵan ásbap bolıp, onıń tarları grifke tiymey, barmaqlar tarlar ústinde tayǵanap júredi. Sonlıqtan bolsa kerek onıń dawısı biraz ǵańqıldaqırıp daralanıp shıǵadı.

Ulıwma alǵanda qobız sazları óziniń jaǵımlı milliy koloritiniń basımlıǵı menen ajralıp turadı. Onda xalıqtıń ishki dúnyasın terbetiwshi, tınlawshılardı ilham baǵıshlaytuǵın bir neshe namalarında naǵıshlı ırǵaqlar arqalı xalıqtıń kóterińki keyipi tereń ashıp beriledi.

"Qobız soǵıw hám atqarıwshılıq óneri" YUNESKOnıń materiallıq emes mádeniy miyrasın jedel qorǵaw dizimine kirgizildi. Húrmetli Prezidentimizdiń Qaraqalpaqstan Respublikasına saparında berilgen tapsırmalar sheńberinde qaraqalpaq xalqınıń ásirler dawamında jetip kelgen biybaha mádeniy miyrasın qásterlep saqlaw, onı jańa basqıshqa alıp shıǵıw hám dúnya kóleminde keńnen úgit-násiyatlawǵa ayırıqsha itibar qaratılmaqta. Ásirese, milliy muzıka mádeniyatınıń ajıralmas bólegi esaplanǵan qobız soǵıw dástúrleri hám jırawshılıq ónerin zamanagóy hám ilimiy-ámeliy tiykarlarda rawajlandırıw, jas áwladtıń sanasına tereń sińdiriw, xalıqaralıq kólemde ǵalaba en jaydıw maseleleri tiykarǵı wazıypa sıpatında belgilep berilgen edi.

Bul wazıypalardı keńnen engiziw maqsetinde Prezident Administraciyasınıń basshısı Saida Mirziyoyeva basshılıǵında sistemalı hám ámeliy jumıslar jolǵa qoyıldı. Atap aytqanda, tarawdı rawajlandırıwǵa qaratılǵan baǵdarlamalar islep shıǵılıp, milliy-mádeniy miyrastı qásterlep saqlaw, onı ilimiy úyreniw hám xalıqaralıq maydanlarda múnásip usınıw boyınsha anıq ilajlar belgilendi.

2025-jıldıń 8-13-dekabr kúnleri Hindstannıń Nyu-Deli qalasında YUNESKOnıń materiallıq emes mádeniy miyrastı qorǵaw Húkimetleraralıq komitetiniń gezektegi XX sessiyası bolıp ótti. Bul sessiyada Ózbekstan Respublikasınıń usınılǵan "Qobız soǵıw hám atqarıwshılıq óneri" (milliy) kandidaturasın YUNESKOnıń jedel qorǵawǵa alınıwı lazım bolǵan materiallıq emes mádeniy miyrası elementleriniń dizimine kirgiziw haqqındaǵı qararı bir dawıstan qabıl etildi. Sonı ayırıqsha atap ótiw orınlı, sońǵı jılları elimizde Prezidentimiz tárepinen barlıq tarawlar qatarında xalqımızdıń bay mádeniyatlarınan biri bolǵan baqsıshılıq hám jırawshılıq ónerin bunnan bılay da rawajlandırıw, onıń milliy mádeniyatımız hám kórkem ónerimizdegi ornı menen áhmiyetin arttırıwǵa ayırıqsha itibar qaratılıp, bul baǵdarda keń kólemli jumıslar ámelge asırılmaqta.

"Qobız soǵıw hám atqarıw kórkem óneri"niń YUNESKO dizimine kirgiziliwi onıń tariyxıy, ruwxıy hám mádeniy qádiriyat sıpatındaǵı ornınıń xalıqaralıq dárejede tán alınıwı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq saz áspabı duwtardı qaysı ásirde baslap muzıka áspabı qatarında paydalanǵanlıǵı belgisiz, biraq sonı aytıp ótiwimiz kerek, duwtardı kámine keltirip shertiwshi adamlar Orta Aziyada júdá kóp bolǵan.

XV ásirlerde duwtar saz áspabınıń kórinisi házirgi duwtarǵa qaraǵanda bir qansha ózgeshe bolıp, perdeleri de az bolǵan.

Qaraqalpaqtıń ala moynaq duwtarınıń payda bolıw hám kelip shıǵıw tariyxı jóninde sóz eter ekenbiz, bul saz áspabı qalay payda bolǵan? Payda bolıw dáwiri qaysı ásirlerde óz ishine aladı? Kimler tárepinen milliy naǵıs hám ózgeshelikler menen bezetilgen? Usı kúnge shekem bezew óneri kimler tárepinen ıqsham jáne qolaylı etip jetilistirilip kelgen degen sorawlarǵa túsiniń beriw kerek boladı.

Bir neshe júz jıllar ótiwi menen „Ud” saz áspabı hár jerde hár qıylı atamalarada atalıp kelgen, sonıń menen birge adamlar óz múmkinshiliklerine qaray onıń sırtqı kórinisin dawıs tembrin, ses shıǵarıwshı shanaǵı, dástesin múmkin bolǵanınsha sol dáwirde hám sol dáwirdegi xalıqlardıń ruwxıy talabına juwap bergendey etip ózlestirip, óz muzıka mádeniyatın rawajlandırıwǵa erisken.

Atap aytqanda, bul muzıka áspabın ruslar-balalayka, qazaqlar-dombıra, ukrainlar-bandura, gruzinler-chaturiy, túrkler-qobız, qırǵızlar-qomuz, túrkmen, tájik, ózbek, qaraqalpaqlar-duwtar dep atap hám dúnyanıń basqa xalıqları da ózlerine beyimlestirip soǵıp alǵanlıǵı málim.

Qaraqalpaq xalqı da „Ud” saz áspabınıń soǵılıw usıllarına qarap duwtar saz áspabın jaratıp shıǵarǵan, biraq usı aytilip atırǵan duwtar qashan qay waqıtta kimler tárepinen soǵılǵan degen sorawlarǵa juwap beriw qıyın, degen menen de qaraqalpaq xalqıda dúnyanıń basqa xalıqları sıyaqlı erte zamanlardan baslap-aq óziniń kóp tarawlı muzıkalıq kórkem ónerine iye ekenligi málim.

Ata-babalarımızdıń qaldırıp ketken ájayıp kórkem shıǵarmaları-dúrdana dástanlarınıń, xalıq namalarınń, esap sanı belgisinen göre belgisizleri kóp. Sonda bul shıǵarmalardıń dástanlar, namamlardıń qaysı waqıtta hám kim tárepinen dórelgenligine oy juwıtar bolsaq, álbette duwtar qaraqalpaq xalqınıń ómiri menen tıǵız baylanısta ekenligiz sezemiz. Hár qanday tariyxıy jaǵdaylarda da duwtar qaraqalpaq xalqınıń quwanış-qayǵısın óz-ara ortaqlasıwı ushın toy-merekelerde qollanılatuǵın ullı jáne qúdiretli quralı bolǵanlıǵın moyınlaysań. Sonıń ushın da suwtar saz áspabı qaraqalpaq xalqınıń arasında keń taralıp ketken, sebebi bul ásbaptıń qulaqqa hám kewilge jaǵımlı kórkem sınıǵılaǵan, gúmbirlegen dawısın xalqımız júdá jaqsı kórip súyip tıńlaydı. Qaraqalpaq xalqınıń súyek oyıp naǵıslanǵan alamoynaq duwtarınıń xalıqqa taralǵan bir qansha boljawlar menen ápsana gúrrinlerge qaraǵanda 1680-1690-jıllardan baslanıp, usı kúnlerge shekeó jetip kelgen. Sol duwtardıń súyek penen bezeliwi Genjalı usta jasaǵan dáwirge tuwra keledi.

Ulıwma aytqanda qaraqalpaq duwtarlarınıń dáslepki nusqaları Genjalı ustanıń ákesi tárepinen soǵılıp súyek penen bezelgen. Onı Genjalı usta dawamlap hám sol dáwirdegi basqa da ustalar ózleri soqqan duwtarlarǵa súyekten naǵıs oyıp kórkemlegen. Genjalıdan qalǵan dápterdegi jazıwlarǵa qaraǵanda mına tómendegi qatarlarǵa názer awdarmay ótiwge bolmaydı. Qansha duwtarlardı kórdim, biraq aǵamnıń salǵan naǵısınday naǵıstı hesh bir duwtarda ushıratpadım.-dep úlken qanaatlanıw menen eske duwtar soǵıwdıń sheberi Genjalı usta óz ákesi tuwralı eske túsiriwinde (sol dápterde jazılǵan).

Genjalı ustadan qalğan bul dâpterde alamoynaq duwtarı salınatuğın nağıslardıń súwreti de qoldan islenip túsirilgen eken. Sonday-aq Genjalı ustanıń ónerin Bralıqbay, Botabay ustalar da ózleri soqqan duwtarlarda dawamlap kelgen.

Dáste moynına súyekten nağıs oyıp jabıstırılğan duwtarlarda shiy nağıs, jargı tis nağıs, qarshın nağıs, shımdırıq nağıs, kórpeshe quraq nağıs hám tağı basqa nağıslar bolğan. Al duwtar dástesiniń óne boyına jabıstırılğan súyekke shımshıq kóz hám quraq nağıslar menen bezelgen.

Bunday sulıw bezelgen saz áspabın basqa da xalıqlarda kórmeyseń de, ushiratpaysań da, ol tek qaraqalpaq xalqına ғana tán ekenligi belgili. Sonıń ushın biziń alamoynaq duwtarımız basqa xalıqlardıń duwtarlarınan ajralıp turadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Q. Áyekeev „Duwtar tariyxı. Duwtar shertiw hám soğıw usılı”. Bilim Nókis 1996.
2. T. Adambaeva „Jıraw namaları”. Qaraqalpaqstan. Nókis 1991.
3. Q. Saparbaeva Qaraqalpaq milliy saz ásbaplarınıń payda bolıw tariyxı.
4. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15081715>
5. K.Ayımbetov. Xalıq danalığı. Nókis “Qaraqalpaqstan” 1988j.
6. A.B.Nadırova «Qaraqalpaq muzıka tariyxı». Tashkent, Sano – standart baspası, 2018.
7. Q.Maqsetov Dástanlar jırawlar baqsılar. Nókis «Qaraqalpaqstan» 1992
8. Sagindikov.B.A.Qobız hám atqarıwshılıq óneri.
9. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19078837>